

**ВИРАЖЕННЯ ФІНАЛЬНИХ ВІДНОШЕНЬ У ГРЕЦЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ
ПРОЗІ ПЕРІОДУ РИМСЬКОГО ПАНУВАННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРУ
ΑΡΡΙΑΝΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΑΝΑΒΑΣΙΣ)**

Грецька койне елліністично-римського періоду становить важливий етап в розвитку грецької мови, адже саме в цей період на всіх мовних рівнях відбуваються значні структурно-семантичні та функціональні зміни, які визначили подальший розвиток грецької мови. Особливо відчутних змін зазнає синтаксис. В період формування койне підрядні речення, що вводяться за допомогою фінальних сполучників, поступово займали місце інфінітива у розмовній мові [Nunn 1913: 103] (така заміна відбувалась майже у всіх типах підрядних речень, хоча в класичній грецькій мові вона була можлива лише у підрядних реченнях мети [Nunn 1913: 88]). Наслідком цього процесу стало поступове витіснення інфінітива з ужитку та, зрештою, відсутність його у сучасній грецькій мові (натомість для вираження, зокрема, мети, використовується конструкція *ιá* з умовним способом дієслова). Розмаїття значень, які в грецькій койне могли виражати підрядні речення, що вводились за допомогою фінальних сполучників, яскраво показано у класифікації, яку подає Burton [Burton 191]. Він, зокрема, виділяє суто фінальні речення; об'єктні речення після дієслів зі значенням *спонукати, наказувати, переконувати, прагнути, намагатися, боятися*; іменні підрядні речення, що вводяться за допомогою *ίνα* та перебувають в апозиції до іменника або займенника (ця конструкція дуже поширена у Новому Завіті, зокрема, у писаннях св. Іоанна, а також Lk. 1.43; Jn. 6.29, 39, 40, 15.8, 13, 17.3; 1 Jn. 3.1, 11, 23, 4.21, 5.3; 2 Jn. 6; 3 Jn. 4; 1 Cor. 9.18); підрядні речення, які виражають суб'єкт дієслова (таке вживання не зустрічається в класичній грецькій мові) (зокрема, Jm. 11.50; Mt. 5.29, 30, 10.25, 18. 6; Lk. 17.2; 1 Cor. 4.3); з'ясувальні речення; речення очікуваного результату. Відношення, які виражаються наведеними типами речень, в класичній грецькій мові передавались різними способами, але у грецькій мові елліністично-римського періоду (про що

свідчать дослідження мови Нового Завіту) таке розмаїття внаслідок загальномовної тенденції до спрощення та асиміляції поступово нівелюється.

Певна протидія впливу зазначених тенденцій виражалась у відновленні авторами історичних творів періоду Римського панування форм та конструкцій, вживання яких було нормативним в класичний період грецької мови. Коливання між класичними та елліністично-римськими синтаксичними нормами найбільш чітко відображено в особливостях вираження фінальних відношень в грецькій історичній прозі зазначеного періоду, про що свідчать, зокрема, результати дослідження мови твору Арріана *Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις*. Особливості вираження фінальних відношень простежуються у використанні сполучників та сполучних слів, у вживанні певної форми дієслова-присудка у фінальних підрядних реченнях, а також у виборі автором тієї чи іншої синтаксичної конструкції для вираження зазначеного типу відношень.

Одним із засобів вираження фінальних відношень як в класичну добу, так і в елліністично-римський період, були фінальні підрядні речення. В класичній грецькій мові підрядні речення цього типу вводяться за допомогою *ἵνα* або *ὅπως*, якщо речення стверджувальне, та *μή* або *ἵνα μή* [Goodwin 1896: 398], якщо речення заперечне, та містять дієслово-присудок в умовному способі, якщо дієслово-присудок головного речення стоїть в одному з головних часів (дуже рідко після головних часів можливе використання оптатива [Smyth 1918: 495]), та оптативі або умовному способі, якщо дієслово-присудок головного речення стоїть в одному з історичних часів. Розвиток “живої” розмовної мови, звичайно, неминуче призвів зростання відмінностей між койне елліністично-римського періоду та класичним аттичним діалектом як у використанні фінальних сполучників та сполучних слів, так і у вживанні форм дієслова-присудка підрядного фінального речення. Попри всі пуристичні спроби прихильників аттикізму відновити в мові літератури норми класичного аттичного діалекту шляхом архаїзації мови, письменникам зазначеного періоду не вдавалось повністю уникнути впливу сучасної їм розмовної мови. Саме тому використання, зокрема, Арріаном

фінальних сполучників та форм дієслова-присудка у фінальних підрядних реченнях певною мірою відрізняється від тієї ситуації, яка склалась в грецькій мові в II-III ст. н.е., але й не відповідає чітко нормам класичного аттичного діалекту.

ὅτι найбільш поширений фінальний сполучник у Арістофана, Геродота, Платона та ораторів. В грецькій мові періоду Римського панування кількість речень, які вводяться за допомогою ὅτι, значно зросла за рахунок заміни інфінітива, крім того сполучник ὅτι переймає частково функції, які у класичний період належали іншим фінальним сполучникам. Зокрема, ὅτι дуже часто зустрічається в Новому Завіті та з більшим діапазоном значень, ніж у класичній грецькій мові: у суто фінальних реченнях; об'єктних реченнях після дієслів *переконувати; прагнути; суб'єктних, предикативних та апозитивних реченнях; наслідкових реченнях*. З усіх цих речень перший клас – це єдиний, де в класичний період регулярно використовувався цей сполучник [Burton 191]. Незважаючи на значне поширення сполучника ὅτι у грецькій мові зазначеного періоду, у Арріана він вживається у фінальному значенні лише один раз: I.14.7. *λοξὴν παρατείνων τὴν τάξιν, ὅτι δὴ μὴ οἱ Πέρσαι προσπίπτοεν кривим утримуючи військо, щоб не напали перси*, натомість, більш поширене використання цього сполучника у його “первісному локальному значенні” [Smyth 1918: 495].

Значно більшою мірою у Арріана у фінальних реченнях поширене використання сполучника ὅπως. ὅπως у фінальній конструкції зустрічається вже у Гомера, але досить рідко. Він вперше стає часто використовуваним у аттичних поетів. У Фукідіда та Ксенофонта це найбільш поширений фінальний сполучник (незначною мірою більше поширений, ніж ὅτι). У цих письменників, як і в трагедії, його фінальне використання значною мірою перевищує його використання у об'єктних підрядних реченнях. Однак у Геродота, Платона та у ораторів ὅτι майже повністю перейняло функції фінального сполучника [Goodwin 1900: 111]. У Новому Завіті, як і в класичній грецькій мові, ὅπως може використовуватись у суто фінальних реченнях, але набагато більше було

поширене використання *ἵνα*. У Арріана ὅπως у фінальному значенні зустрічається у 6 випадках, e.g.: I.2.5. οἱ δὲ ἐξέθεον, ὅπως ζυμμίξειαν *вони вибігли, щоб змішатись*, III.9.7. ἀναγκαίαν εἶναι κόσμου ἐν τῷ κινδύνῳ ὅπως τις καθ' αὐτὸν ἐπιμελήσεται *необхідно дотримуватись порядку під час небезпеки, щоб кожен займався собою*.

Особливої уваги заслуговує використання сполучника *ὥς* у фінальному значенні. *ὥς* – найпоширеніший фінальний сполучник у трагедії, але він ніколи не був широко вживаним у прозі, за винятком творів Ксенофонта [Goodwin 1900: 291]. Ксенофонт – майже єдиний аттичний прозаїк, який вільно використовує *ὥς* у фінальних конструкціях. Статистика Р. Weber'a показує [Goodwin 1896: 398], що в той час, як *ὥς* є улюбленим фінальним сполучником у трагіків, його важко знайти у Арістофана, Фукідіда, Платона та 10 ораторів. Ксенофонт становить дивний виняток щодо прозового використання, маючи *ὥς* або *ὥς ἄν* у 91 зі своїх суто фінальних підрядних речень [Goodwin 1896: 400]. В період койне *ὥς* не було поширене у функції фінального сполучника. Про це свідчить, зокрема, той факт, що в такій функції *ὥς* не зустрічається у написах; крім того, *ὥς* зустрічається в Новому Завіті у підрядному фінальному реченні лише в одному пасажі (Act. 20:24). Очевидно, цей факт може служити доказом того, що не лише в класичному аттичному діалекті, але й в койне цей сполучник не був широко вживаний у фінальних підрядних реченнях. Натомість, в творі Арріана фінальні підрядні речення вводяться сполучником *ὥς* у 13 з 24 прикладів, в той час як інші фінальні сполучники вживаються значно меншою мірою (зокрема, по 2 випадках *εἰ*; в 1 – *ἵνα*; в 2 – *μή*), e.g.: III.23.9. ζυμπέμπειν ἐκέλευον τὸν ἡγεσόμενον, ὥς διακομισθῆειν *просили послати провідника, щоб провів*, IV.2.2. παρήγγελλτο τὰς μηχανὰς ζυμπηγνύναι, ὥς ἀδύνατοι ὧσι ἐπωφελεῖν *було наказано з'єднати машини, щоб не мали змоги допомогти*

Таке співвідношення використання фінальних сполучників Арріаном дає підстави зробити висновок, що Арріан, з одного боку, намагається уникати використання сполучника *ἵνα*, який набуває значного поширення у фінальних реченнях в розмовній койне, та, з іншого боку, наслідуючи класичний аттичний

діалект загалом та мову Ксенофонта зокрема, надає перевагу сполучнику ὥς у фінальних підрядних реченнях.

P.Weber [Goodwin 1896: 114] подає статистику використання різними письменниками форм умовного способу та оптатива після історичних часів у фінальних реченнях та після дієслів боязні: у Гомера співвідношення використання форм умовного способу та оптатива 35:156; Піндара 2:10; Есхіла 2:9; Софокла 2:23; Евріпіда 31:65; Арістофана 13:37; Геродота 86:47; Фулідіда 168:60; Лісія 22:19; Ісократ 21:17; Ісея 8:17; Демосфена 40:40; Есхіна 18:7; Платона 22:79; Ксенофонта 45:265; у всіх письменників до Арістотеля 528:894. У аттичних письменників та Геродота, за виключенням Ксенофонта, використання обидвох однакове – 44 випадки. Умовний спосіб більш поширений, ніж оптатив, після історичних часів у таких авторів, як Фулідід та Геродот, але набагато менше у інших, наприклад, у Гомера та Ксенофонта [Goodwin 1900: 291]. Дуже рідко можливе також використання форми майбутнього часу дійсного способу у підрядних фінальних реченнях. Таке вживання, практично без винятків, стосується поезії [Goodwin 1900: 291], де майбутній час дійсного способу вживається після ὅπως (рідко після ὥς, ὅφρα, μή, ніколи після ἵνα) в такому ж значенні, що й умовний спосіб. Минулі часи дійсного способу можуть вживатись у фінальних реченнях з ἵνα, деколи з ὅπως або ὥς для позначення того, що досягнення мети залежить від певної дії, яка не відбувається або не відбулась (від певної нездійсненої умови або невиконаного бажання), а відтак не може або не могла бути досягнутою [Goodwin 1900: 292].

В період койне підрядні речення, які вводились фінальними сполучниками, використовували умовний спосіб як після головних, так і після історичних часів, менш часто – майбутній час дійсного способу. Манускрипти засвідчують, що подекуди відмінність між умовним способом та майбутнім часом дійсного способу частково ігнорувалась; обидві форми деколи зустрічаються разом після одного й того ж сполучника. Оптатив зник з цього типу речень. У Новому Завіті оптатив зустрічається надзвичайно рідко (e.g. Jn. 1.7; Act. 28. 27; Mt. 7.1),

натомість дієслово у підрядному реченні, що вводиться за допомогою ἵνα, ὅπως, μή, як правило, вживається в умовному способі як після головних, так і після історичних часів [Nunn 1913: 104]. Деколи у суто фінальних реченнях використовується майбутній час дійсного способу (як і в класичній грецькій мові) [Burton 197-198].

У Арріана співвідношення форм умовного способу, оптатива та індикатива у фінальних підрядних реченнях – 4:18:2. Оптатив вжитий у 18 випадках. У 10 з 18 випадках вживання оптатив – після історичних часів, у 8 – після головних, e.g.: I.2.5. οἱ δὲ ἐξέθεον, ὅπως ζυμμίξειαν *вони вибігли, щоб змішатись*, III.23.3. ἦει φύλακας καταλιπών, ὡς μὴ ἐπιθοῖντο *йде, залишаючи охоронців, щоб не напали*. Умовний спосіб вжито 4 рази: 3 випадки після головних часів та один випадок після імперфекта, e.g.: II.14.6. ὅπως πολεμῶσι, καὶ χρήματα ἀποστέλλοντος *щоб воювали, і гроші посилав*, IV.2.2. παρήγγελο τὰς μηχανὰς ζυμπηγνύναι, ὡς ἀδύνατοι ὦσι ἐπωφελεῖν *було наказано з'єднати машини, щоб не мали змоги допомогти*. Дійсний спосіб вжито в двох випадках: I.28.3. Ἀλέξανδρος τάττει, ὡς ἐκάστοις ἢ ἡγεμονία ἦν *Александр вишикував так, щоб у кожного була влада*, III.9.7. ἀναγκαίαν εἶναι κόσμου ἐν τῷ κινδύνῳ ὅπως τις καθ' αὐτὸν ἐπιμελήσεται *необхідно дотримуватись порядку під час небезпеки, щоб кожен займався собою*.

Переважне використання Арріаном оптатива у підрядних фінальних реченнях як після головних, так і після історичних часів, можна вважати, з огляду на мовну ситуацію у II-III ст. н.е., одним із синтаксичних засобів архаїзації мови.

Для вираження мети як в класичній грецькій мові, так і в койне крім підрядних фінальних речень використовувались різноманітні синтаксичні конструкції, зокрема, accusativus cum participio, accusativus cum infinitivo, інфінітив з артиклем у генетиві (часто у Фулідіда) тощо.

У Арріана надзвичайно поширеним є використання для позначення мети таких конструкцій:

1. Accusativus cum infinitivo (21 випадок), e.g.: I.7.10. οἱ Θηβαῖοι ἐφρούρου, ὡς μήτε βλάπτειν τι σφᾶς *фіванці охороняли, щоб ніхто не міг зашкодити їм*, IV.4.5.

ἐκτοξεύειν ἐκέλευσεν, ὡς μὴ πελάζειν αὐτούς *стріляти наказав, щоб вони не наблизились*;

2. Інфінітив зі сполучником (22 випадки), коли виконавець дії, вираженої дієсловом-присудком головного речення, є одночасно виконавцем дії, вираженої інфінітивом, e.g.: II.2.5. αὐτοῦ ἀυλίζεται, ὡς διαπύθεσθαι *він залишився, щоб розвідати*, III.9.2. ἦγεν, ὡς προσμίξει *вирушив, щоб зіткнутися*;

3. Інфінітив з артиклем у генетиві (11 випадків), e.g.: III.13.2. κελεύει τοὺς προτεταγμένους περιίπεύειν τοῦ μήκετι ἐξάγειν *наказав тим, що були вишикувані попереду, об'їхати верхи, щоб він не повів*. Інфінітив з τοῦ в класичній (часто у Фулідіда) та пізній грецькій мові використовується для вираження мети паралельно з інфінітивом без артикля, поєднуючись деколи сполучником καί (зокрема, такі випадки зустрічаються в Новому Завіті: Lk. 1.76, 77, 79, 2.22, 24; Mt. 6.1, 20.19); в період койне використання інфінітива з артиклем в родовому відмінку саме для вираження мети найбільш поширене. τοῦ з інфінітивом часто використовується у Септуагінті, значно рідше – у Птоlemeївських папірусах; використання такої конструкції, як зазначає J.H.Moulton, “характеризує “високий рівень” койне; вона зустрічається в Новому Завіті головним чином у Павла (13) та Луки (44)” [Moulton 1963: 141] (e.g. Mt. 2.13; Lk. 1.76, 77, 79). У Арріана зустрічається 11 випадків вживання зазначеної конструкції у фінальному значенні. Інфінітив з артиклем у генетиві в класичній грецькій мові позначає, як правило, негативну мету, що стало нормою і для Арріана (у 8 випадках з 11 інфінітив з артиклем у генетиві вживається із заперечною часткою μή);

4. Конструкція τὸ μὴ οὐ + infinitivus (2 випадки), e.g. II.27.2. τούτους ἔσχε τὸ μὴ οὐκ ὤσθηναι *їх утримував, щоб не втекли*. Використання такої конструкції Арріаном свідчить про відновлення норм класичного аттичного діалекту, оскільки в сучасній йому мові така конструкція не використовується, про що свідчить, зокрема, той факт, що в Новому Завіті не зустрічається випадків використання інфінітива з τὸ μὴ οὐ [Goodwin 1896: 324];

5. Конструкція *nominativus cum infinitivo*, що вводиться сполучником *ὥστε* (1 випадок): II.10.1. *προῆγεν, ὥστε σχολαία γενέσθαι ἢ πρόσοδος viv, щоб повільним стало його проходження;*
6. *ἐς* з артикульованим інфінітивом (9 випадків), e.g.: I.1.7. *ἐς τὸ ἀπομάχεσθαι щоб відбиватися від них,* II.11.7. *ἐτρέπετο ἐς τὸ διώκειν повернувшись, щоб переслідувати;*
7. *ἐπὶ τῷ* + *infinitivus* (3 випадки), e.g.: IV.6.1. *ἐπὶ τῷ καθομιλήσαι для того, щоб схилити*
8. Інфінітив (25 випадків) I.24.5. *πρέσβεις ἦκον στεφανῶσαι прийшли послы, щоб увінчати* III.2.7. *πέμπει χρήσασθαι відсилає, щоб використали;*
9. *Accusativus cum participio* (4 випадки), e.g.: III.24.3. *πολλοὶ κατέφυγον, ὥς οὐχ ἤξοντα Ἀλέξανδρον численні втекли, щоб не йшов Александр;*
10. Дієприкметник зі сполучником *ὥς* або без нього при співпадинні виконавця дії, вираженої дієсловом-присудком головного речення, та дії, вираженої дієприкметником (62 випадки), e.g.: III.21.9. *ὥς ἀμυνούμενοι ὄρμησαν вирушили, щоб захищатися.*

Зважаючи на кількість використання фінальних підрядних речень та фінальних конструкцій (23:156), можна зробити висновок, що Арріан надавав перевагу останнім для вираження мети.

Специфіка мовної ситуації, яка склалась в II-III ст. н.е., найбільш яскраво відображається в особливостях синтаксичного рівня мови твору Арріана. З одного боку, Арріан не міг уникнути впливу сучасної йому розмовної грецької мови, розвиток якої незначною мірою зазнавав впливу аттикістичних архаїзаторських тенденцій. З іншого боку, для мови Арріана, як і для мови інших прихильників аттикізму, характерна архаїзаторська спрямованість, що є результатом наслідування норм класичного аттичного діалекту.

Архаїзація проявляється у використанні сполучників та сполучних слів, не характерних для періоду койне. Зокрема, для мови Арріана характерне обмежене використання сполучника *ἵνα*, хоча в період койне він набуває значного

поширення в розмовній мові за рахунок збільшення сфери використання (вживається не лише у фінальних реченнях та переймає на себе функції інших фінальних сполучників) та заміни інфінітивів підрядними реченнями, які вводились за допомогою цього сполучника. У фінальних підрядних реченнях Арріан використовує сполучник ὅπως та сполучник ὥς як основний фінальний сполучник (використання останнього є результатом наслідування не лише класичного аттичного діалекту загалом, а саме мови Ксенофонта, оскільки ὥς не був основним фінальним сполучником ані в класичний період, ані в період койне, натомість у Ксенофонта його використання було найбільш поширеним). Архаїзація проявляється також у використанні форм оптатива у підрядних фінальних реченнях як після головних, так і після історичних часів дієслова-присудка головного речення. Впливом архаїзаторських тенденцій пояснюється також вибір тієї чи іншої конструкції для вираження фінальних відношень. Так, всупереч пануючій в сучасній Арріану грецькій мові тенденції до використання підрядних речень зі сполучником ἵνα для вираження фінальних відношень, Арріан надає перевагу інфінітивним та дієприкметниковим конструкціям для вираження цього типу відношень.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Arrianus Flavius*. *Alexandri anabasis*. – Lipsiae: In aedibus B.G.Teubneri, 1907. – 426 p.
2. *Burton E. de W.* *Moods and Tenses of New Testament Greek* // www.dabar.org
3. *Goodwin W.W.* *A Greek Grammar*. – Boston: Ginn & Company, 1900. – 451 p.
4. *Goodwin W.W.* *Syntax of the Moods and Tenses of the Greek verb*. – Boston, NY, Chicago, London: Ginn & Company, 1896. – 472 p.
5. *Moulton J.H.* *A Grammar of New Testament Greek*. – V. 3: *Syntax*. – Edinburgh: T&T Clark Ltd, 1963. – 417 p.
6. *Nunn H.P.V.* *A short Syntax of New Testament Greek*. – London: Cambridge University Press, 1913. – 171 p.
7. *Smyth H.W.* *A Greek Grammar for colleges*. – NY, Boston, Cincinnati, Atlanta, Chicago: American Book Company, 1918. – 784 p.
8. *The Greek New Testament*. – 4-th ed. – Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994. – 1122 p.